

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה מח: ברכה מעין שלוש (2): נוסח הברכה ודינים
הקשורים בו

נכתב בסייעתא דשמיא
על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ
ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה מח: ברכה מעין שלוש (2): נוסח הברכה ודינים הקשורים בו

*

רקע

הגמ' אומרת שלברכה מעין שלוש נוסחים שונים. הראשונים מרחיבים בנוסח הברכה ודנים אם ניתן לפטור בברכה זו פירות שאינם משבעת המינים.

מקורות

- א. גמ' מד. "א"ל אביי לרב דימי מאי ניהו ברכה אחת מעין שלש... על הארץ ועל פירותיה"
- ב. תוס' ד"ה על רי"ף לב. "אמר ליה אביי לרב דימי... על הארץ ועל פרי הגפן" תלמידי רבינו יונה ד"ה דחמשת, כי, דפירי, ולא, וכן רא"ש סי' מב רמב"ם הל' ברכות פ"ח הל' יד-טז טור סי' רח, "על המחיה הוא מעין ברכת הזן..."
- ג. בית יוסף סי' רח סע' יח ד"ה במשקה
- ד. שו"ע סי' רח סע' י-טז, יח, ומשנה ברורה

טור סי' רח, "על המחיה הוא מעין ברכת הזן..."

על המחיה הוא מעין ברכת הזן. ועל ארץ חמדה הוא מעין ברכת הארץ. רחם מעין בונה ירושלים. כי אתה ה' טוב ומטיב מעין ברכת הטוב והמטיב. וכתב הרמב"ם ז"ל יש שאין אומרים כי אתה ה' טוב ומטיב שלא תקנו אלא מעין ג'. ומיהו ישנו בכל הנוסחאות, וקורין אותה מעין ג' אף על פי שתקנוה מעין ד', שאין קורין אותה אלא על שם ג' שהם דאורייתא: דפירי - על העץ ועל פרי העץ וכו' והוא מעין ברכת הזן. ועל היין - על הגפן ועל פרי הגפן והוא מעין ברכת הזן. וכתב ר"י שאין לומר ועל תנובת השדה על הפירות ועל היין שאין לשון זה נופל אלא במיני דגן דכתיב (דברים יב) ויאכל תנובת שדי: וכתוב בספר המצות שיש לומר אחר כי אתה ה' טוב ומטיב לכל ונודה לך על הארץ ועל המחיה, ובשל פירי על הארץ ועל הפירות, ובשל יין על הארץ ועל היין, כדי שיהיה מעין חתימה סמוך לחתימה: וכתב עוד ויש אומרים ונאכל מפריה ונשבע מטובה, ואין לאומרו שאין לחמוד הארץ בשביל פריה וטובה אלא לקיים מצות התלויות בה ע"כ. ובהלכות גדולות ישנו, וא"א הרא"ש ז"ל לא היה אומרו וגם לא היה אומר ונודה לך וכו'.

ובני חוץ לארץ חותמין בפירות על הארץ ועל הפירות ובני ארץ ישראל חותמין על הארץ ועל פירותיה, ועל היין חותמין על הארץ ועל פרי הגפן ולא כאותם שחותמין על הגפן ועל פרי הגפן. וצריך להזכיר בה מעין המאורע, כגון בשבת קודם כי אתה ה' טוב ומטיב יאמר ונחמנו ביום המנוח הזה וביום טוב אומרים ושמתנו ביום חג פלוני הזה ובראש חודש אומרים וזכרנו לטובה ביום ראש חודש הזה.

כתב בה"ג שאם אכל פירות מז' המינין ואכל מיני מזונות ושתה יין שיכלול הכל בברכה אחת ויאמר על המחיה ועל הכלכלה ועל הגפן ועל פרי הגפן ועל העץ ועל פרי העץ ועל תנובת השדה

וחותם בא"י על הארץ ועל המחיה ועל פרי הגפן ועל הפירות ולא הוי חתימה בשתים שהארץ מוציאה המחיה והיין והפירות.

כתב א"א הרא"ש ז"ל שאם אכל פירות מז' המינין ואכל עמהם תפוחים שאין צריך לברך בורא נפשות על התפוחים שגם הם פרי העץ הם אכל או פרי האדמה ושתה יין או אכל מז' המינין שצריך לברך על כל אחד ואחד ע"כ. ואני הייתי רוצה לומר דהוא הדין אם אכל מיני לפתן ואכל עמו מה' מינין, שאינו צריך לברך על הלפתן שברכת על המחיה פוטרנו דאף הוא זיין ולא הודה לדברי. כתב אחי ה"ר יחיאל ז"ל אכל ענבים ושתה יין, היה נראה לי שאינו צריך להזכיר על העץ ועל פרי העץ בכרכה אחרונה שגם הענבים הם פרי הגפן, מידי דהוה אענבים ותפוחים שאינו צריך לברך בורא נפשות על התפוחים, ומטעם זה יראה שגם מברכה ראשונה יפטר בורא פרי הגפן שמברך על היין, אלא שאין דעת א"א הרא"ש ז"ל כן לא בכרכה ראשונה ולא בכרכה אחרונה. ומכל מקום הסכים לזה שאם בירך על הענבים בורא פרי הגפן יצא, מידי דהוה שאם בירך על פרי העץ בורא פרי האדמה יצא: וכתב עוד אחי ה"ר יחיאל ז"ל בשם אדוני אבי הרא"ש ז"ל שאם שתה יין ומים שאין לו לברך על המים בורא נפשות רבות כי ברכת היין פוטרתן אף על פי שאינן מעיין ברכתן, מידי דהוה אברכה ראשונה דקיימא לן יין פוטר כל מיני משקה משום חשיבותו אף על פי שאינן בכלל פרי הגפן הוא הדין בכרכה אחרונה.

בית יוסף ס"י רח ס"ע יח ד"ה במשקה

במשקה שאדם מסופק אם יברך לאחריו בורא נפשות רבות או על הגפן, אם טוב לאכול דבר שצריך לברך אחריו בורא נפשות רבות ודבר שצריך לברך אחריו על העץ ויכלול בה גם כן על הגפן ועל פרי הגפן כדי לצאת ידי חובת ברכת אותו משקה לדעת האומרים שצריך לברך אחריו על הגפן - כתוב בתרומת הדשן [ס"י] ל' דלא שפיר דמי למעבד הכי שיכלול על הספק שום נוסח אחר בכרכה דמעין שלש, אף על פי שאינו מוסיף שם ומלכות.

הסבר הסוגיה

אפירי דעץ על העץ ועל פרי העץ... דחמשת המינין על המחיה ועל הכלכלה.

[גמ' מד.]

הגמ' [לפי גרסת הרי"ף (לב.)] אומרת שיש שלושה נוסחים בכרכה מעין שלוש: באכילת פירות פותח "על העץ ועל פרי העץ" וחותם "על הארץ ועל הפירות", באכילת חמשת מיני דגן פותח "על המחיה ועל הכלכלה" וחותם "על הארץ ועל המחיה", באכילת גפן פותח "על הגפן ועל פרי הגפן" והחתימה אינה מוזכרת בגמ'. הרי"ף [לב.] אומר שחותם "על הארץ ועל פרי הגפן", הרמב"ם [פ"ח הי"ד] והתוס' [ד"ה על] אומרים שחותם "על הארץ ועל הפירות". תוס' [שם] מביאים דעה שחותם "על הגפן ועל פרי הגפן", אך תלמידי רבינו יונה [לב. ד"ה וכן] דוחים דעה זו מפני שיש לחתום את הכרכה בהזכרת הארץ, כמו בכרכה על שאר שבעת המינים.

בברכת קדושת היום של המועדים אנו פותחים במועד המסוים שאותו אנו חוגגים וחותמים בחתימה כללית: "מקדש ישראל והזמנים". קדושת הרגלים זהה ולכן החתימה זהה לכל הרגלים, אך כיוון ש"בכל יום ויום תן לו מעין ברכותיו" יש חיוב להזכיר את שם

המועד, וחייב זה מתקיים בפתיחת הברכה. הרמב"ם סובר שמבנה ברכה אחת מעין שלוש דומה לברכת קדושת היום כמועדים, בפתיחה יש לשבח את הקב"ה על היין, אך החתימה זהה לחתימה בשאר ברכות. ואילו לדעת הר"ף לכל מין ומין יש ברכה ייחודית לו, ולכן גם בחתימה יש חיוב להזכיר את הגפן.

הר"ח [מובא בתוס' ד"ה על ובראשונים נוספים] מחדש שהאוכל מיני מזונות ופירות משבעת המינים וגם שותה יין מברך בנוסח משולב: "על הארץ ועל המחיה ועל הכלכלה ועל הגפן ועל פרי הגפן ועל העץ ועל פרי העץ", וכן חותם בכולם. התוס' מבארים ש"לא הוי חתימה בשתים דהארץ היא המוציאה המחיה והפירות".

ברכת בורא נפשות אינה פוטרת ברכה מעין שלוש, וברכה מעין שלוש אינה פוטרת ברכת בורא נפשות, ולכן אם אכל פירות משבעת המינים ובשר - חייב לברך ברכה מעין שלוש על הפירות ו"בורא נפשות" על הבשר. הרמב"ם [פ"ח הט"ז] והרא"ש [סי' מב] מחדשים שלמרות זאת, אם אכל פרי משבעת המינים ופרי שאינו משבעת המינים יכול לכתחילה לברך ברכה מעין שלוש ולפטור את הפרי שאינו משבעת המינים. סברת הדין פשוטה, כיוון שחייב בברכה מעין שלוש ומזכיר בה פרי העץ, כל פירות העץ כלולים בברכה, ואין טעם לברך גם ברכת בורא נפשות.¹

תרומת הדשן [סי' ל] מחדש, שאין להוסיף הוספות בברכה מעין שלוש כדי לצאת ידי ספק ברכות. לכן אדם השותה משקה, שהוא ספק יין ספק שכר, אינו יכול לקחת מים ולברך עליהם בורא נפשות, ולקחת פרי ולברך עליו "על העץ ועל פרי העץ", ולהוסיף בברכה גם "על הגפן ועל פרי הגפן", ולצאת ממה נפשך ידי חובת ברכה אחרונה. תרומת הדשן סובר שכל תוספת שמוסיפים לברכה מהווה הפסק, ולכן אסור להוסיף תוספות שיש ספק לגבי חיובן.²

סיכום

חכמים תיקנו בברכה מעין שלוש נוסח אחד לחמשת מיני דגן, נוסח שני לפירות העץ ונוסח שלישי ליין. הרמב"ם סובר שהנוסח המיוחד ליין הוא בפתיחת הברכה בלבד, והרי"ף סובר שכל חילוקי הנוסח הם גם בחתימה.

כלל בדינו בהלכות ברכות: אם הברכה שבירך תקפה למין שאכל, ברכתו ברכה אף שלא בירך כתיקון חכמים. לפיכך, אכל תפוחים ובירך עליהם "על העץ ועל פרי העץ" יצא, וכן אכל ענבים ובירך עליהם "על הגפן ועל פרי הגפן" יצא ידי חובתו.

¹ הבית יוסף [ד"ה כתב אדוני אבין] כותב שהמרדכי [סי' קג] חולק על דין זה, אך הדרכי משה [אות ג] אומר שהבנת הבית יוסף בדברי המרדכי אינה מוכרחת.

² תרומת הדשן מוכיח את דינו מהבנת התוס' [לז. ד"ה הכוסס] בירושלמי, שהאמוראים לא אכלו קליות של דגנים מפני הספק אם מברכים אחריהן "בורא נפשות" או ברכה מעין שלוש. לכאורה היה ניתן לאכול דבר שברכתו "בורא נפשות" ופרי שברכתו ברכה מעין שלוש, ולברך ברכה מעין שלוש בתוספת "על האדמה ועל פרי האדמה", מכך שהאמוראים נמנעו מלאכול ולא עשו כך מוכח שלא ניתן להוסיף תוספות שיש ספק לגביהם. הוא מעלה את האפשרות לחלק בין תוספת שקיימת במקום אחר לבין תוספת שאינה קיימת בברכה אך כותב שאין סיבה לחלק ביניהן. עיין ברבי עקיבא איגר [סי' רח סע' טז אות ט] המוכיח שיש סיבה לחלק כך.

הלכה

השו"ע [סי' רח סע' יא] פוסק שעל יין ניתן לחתום גם "על הארץ ועל הגפן" וגם "על הארץ ועל הפירות", וכן שצריך להזכיר בברכה מעין המאורע של שבת, יום טוב וראש חודש [סע' יב]. השו"ע [סע' יג] פוסק כרמב"ם שברכת "על העץ ועל פרי העץ" פוטרת גם פירות שאינם משבעת המינים, ומוסיף שהמברך "על הגפן" פוטר ענבים [סע' טו], אך ברכת "על הגפן ועל פרי הגפן" אינה פוטרת פירות. המגן אברהם [סקכ"ב] פוסק ש"בורא פרי העץ" אינו פוטר יין, ורבי עקיבא איגר [אות ו] תמה על כך שהרי יין הוא "פרי העץ", וכיוון שנוסח הברכה תקף אין סיבה שלא יצא ידי חובתו. המשנה ברורה [סק"ע] מביא מחלוקת זו, מציין שנחלקו בה הראשונים [שער הציון אות טז]³, ומכריע שספק ברכות להקל ואינו חוזר ומברך.

המשנה ברורה [סי' רז סק"א] פוסק שאם בירך "על העץ ועל פרי העץ" על פרי שאינו משבעת המינים יצא ידי חובתו, שהרי בירך ברכה המתייחסת לפרי העץ.

השו"ע [סי' רח סע' יח] פוסק את דינו של תרומת הדשן שאסור במקרה של ספק להוסיף תוספת מסופקת כדי לצאת ידי הספק. המשנה ברורה [סי' רח סקפ"ב] מביא את הט"ז [סקי"ט], הסובר שאכן לכתחילה אסור לעשות כך, אך בדיעבד לאחר שכבר שתה את המשקה המסופק, והברירה שבידו היא או לא לברך כלל או להוסיף תוספת כזו בברכה מעין שלוש, יש להוסיף את התוספת [מובן מאליו, שהוא יכול לשתות יין ולשתות מים, ולברך בורא נפשות ו"על הגפן ועל פרי הגפן" ולפטור את המשקה המסופק, אבל הפוסקים עוסקים במקרה שאין לו יין, אלא רק פרי משבעת המינים].

³ מחלוקת ראשונים זו הובאה לעיל בסוגיה כז "טעויות בברכה", עמ' 119.